

KRUNO KRSTIĆ:

PSIHOLOGIJA I NJEN PREDMET

(PERSPEKTIVNA POLIMORFNOST PREDMETA PSIHOLOGIJE)

(ODLOMAK)

*Radnja odobrena kao disertacija za doktorski ispit na sjednici
Fakultetskog Savjeta Univerziteta Kraljevine Jugoslavije
u Zagrebu od 22 siječnja 1937 prema referatu članova ispitnog odbora:*

DR. ALBERTA BAZALE

DR. RAMIRA BUJASA

DR. STJEPANA MATIČEVIĆA

U Z A G R E B U 1 9 3 7

Karakterizacije „psihičnoga“ i određenja predmeta psihologije*)

Označi li se »psihično« naprosto kao predmet psihologije, nije to ni pošto označenje, s kojim će se naprečac svatko složiti. I ako se »psihično« bez svakog potanijeg određenja može shvatiti kao prazan verbalni okvir za intendirani predmet psihologije (1) ono to kao slobodna živa riječ, t. j. kao nosilac različito usmjerenih smislenih varijanata nipošto nije. Iznoseći dakle u ovom poglavlju: razne »karakterizacije psihičnoga« mi zapravo izlažemo karakterizacije na dva načina mišljenog »psihičnoga«. Nekada je naime »psihično« mišljeno kao predkritički uočivo područje podataka, koje se ina samo karakterizirati pa će time biti opisan »objectum materiale« psihologije. Drugda je opet »psihično« najprije i u osnovu rezultat kritičkog predmetotvornog akta, koji se onda strogo u okviru toga akta pokušava nekako ocrtati, karakterizirati. Ima, dakako, i slučajeva, gdje se ta dva značenja konfundiraju ili gdje isti teoretik u raznim problemnim perspektivama polazi sad s jednog sad s drugog značenja »psihičnoga«.

Kraj golemog obilja materijala, koji bi mogao biti upotrebljen da se izlože razna gledanja na predmet psihologije, bio je, dakako, potrebit neki razborit, koristar i ilustrativan izbor. Prije svega, izabrana su i prikazana ona određenja predmeta psihologije (i karakterizacije psihičnoga), koja su tipična za glavna usmjerenja savremene teorije o tom predmetu i to onako, kako su izložena po najznačajnijim predstavnicima pojedinih smjerala. Nadalje, iz pojedinih teorija kao cjelina izabrani su i prikazani samo oni momenti, koji se odlikuju specifičnošću, osebninošću, a ispušteni ostali, zajednički s drugim teorijama. Kritički osvrti pojedinih teoretika na tuda mišljenja izneseni su ondje, gdje je kritika važna, da se kontrastom izrazi označi njihov vlastiti stav. Neka su gledanja na predmet psihologije iznesena opširnije radi toga, jer su u našoj filozofijskoj literaturi neiscrpivo ili nesistematski prikazana (Behterev, Watson, Ziehen, Münsterberg, Natorp).

Najobičnije su karakterizacije psihičnoga negativne, odnosno privrativne, t. j. takve, koje otklanjaju za psihologiji namijenjen materijal izvjesne karakteristike, koje se smatraju pripadnima materijalu ostalih znanosti, odnosno koje utvrđuju da se psihično ne da znanstveno apsorbirati nijednim aspektom osim jednoga, koji je kao nepoznati x-aspekt postulatивно, a ne stvarno određen.

*) Poglavlje iz radnje pod naslovom »Psihologija i njen predmet (Perspektivna polimorfnost predmeta psihologije)«. Radnja obuhvata ova poglavlja: 1. Predmet znanosti i njegova dijalektika; 2. Karakterizacije »psihičnoga« i određenja predmeta psihologije; 3. Ovisnost psihičnoga od jedne epistemološke osi i perspektivna polimorfnost te osi; 4. Historijska geneza psihologijskog aspekta; 5. Zaključak.

Jedna od najčešće isticanih takvih privativnih karakterizacija psihičnoga je neprostornost, (Kant, Herbart, Bain i mnogi dr.). Kod te se karakterizacije psihično kao neprostorno stavlja redovito u opreku s fizičnim koje se zamišlja kao uvijek prostorno, dimenzionalno dano. Ta karakterizacija vrlo stara i besumnije naslijeđena iz ontologijskog razlikovanja duše i tijela (Platon, skolastici, Descartes), često je u novije doba bila polemički tretirana i produbljivana. (2)

Slična je toj karakterizaciji psihičnoga, i ako šireg spoznajnoteoretskog značenja ona, koja mu odriče ukoličljivost (kvantifikaciju) i mjerivost. Prema Rickertu imamo pravo »upotrijebiti za ukoličljive elemente zazbiljnosti ime fizičnoga, a za neukoličljivi preostatak ime psihičnoga.« (3) Münsterberg ističe: »Moramo da budemo na čistu s tim, da je u području psihičnoga nemoguće mjerenje, jer ne postoji nikakva konstantna jedinica, a da konstantne jedinice nema zato, jer definicijom utvrđena priroda psihičnoga nužno isključuje takvu jedinicu.« (4) »Idealna prirodna znanost pozna u tjelesnom svijetu samo kvantitete, idealna psihologija vidi u sadržaju svijesti samo kvalitete.« (5) Bergsonove misli o odnosu psihičnoga prema kvantitativnom izložit ćemo na posebnom mjestu.

I dosta proširena karakterizacija psihičnog kao privatnog, samo pojedincu — pojedinom »ja«, subjektu — (u samopažanju) pristupačnog ima izvjestan negativan karakter, u koliko ostavlja otvorenim pitanje općepristupačnoga. (6)

Kao osnovan kriterij za odjeljenje psihičnoga od fizičnoga te znanstveno određenje predmeta psihologije razvija tu karakterizaciju pripadnosti jednom subjektu Münsterberg. Po njegovu mišljenju, ona je »najbitnija, najdublja i najplodnija« oznaka za psihično te će »sve ono, što razlikuje duševno od tjelesnoga, biti logički izvedivo iz te oznake.« (7) Po Münsterbergu »u podanom predmetu zovemo psihičnim ono, što je iskustveno dohvatljivo (erfahrbar) samo jednom subjektu, a fizičnim ono, što se može zamisliti kao zajednički iskustveno dohvatljivo od više subjekata.« (8) Kaže li se, da je psihično ono, što je ovisno o jednom »ja«, to je prema Münsterbergu potrebno da se odredi, u kojem se smislu to »ja« eksplicira. Psihično nije na pr. ono, što je ovisno od aktuelnoga »ja«, koje stavlja u odnos i zauzima stanovište (aktuelles, beziehendes, stellungnehmendes Ich), (9) jer se realiteti pomeću u psihičke i fizičke objekte istom onda, kad se razriješi njihova ovisnost od takvog »ja«. Nadalje psihično nije ono, što je ovisno od »nađenog ja« (vorgefundenes Ich), koje se u iskustvu kao centralni član koordinira »stvarnom« protučlanu (dem sachlichen Gegenglied), zamišlja se taj član samo kao tijelo, ili se povezao s čuvstvima, voljom i doživljajima misaonog karaktera u psihofizički individuum. Psihično je određeno ovisnošću o trećem, »nalazećem ja« (vorfindendes Ich), kod kojega apstrahiramo od aktualiteta »zazbiljnog ja« (wirkliches Ich) zamišljajući ga kao uvjet za egzistenciju objekata; ali i tu moramo naglasiti, da je psihično pristupačno samo jednom »ja«. (10) Tu se Münsterbergu nameće pitanje »drugih« (drugih psihičkih jastava). Odredi li se »ne-ja« kao isključivo fizično, onda ne bi uopće postojali »drugi« kao psihička jastva. Na opstojnost drugih takvih (psihičkih) jastava po Münsterbergu ne dolazimo zaključivanjem po analogiji: ni smo

uvjereni u postojanje »drugih«, jer ih razumijevamo i prosudujemo, priznajemo ili odbijamo još prije nego dolazi u obzir neko objektivirajuće shvaćanje o njima. Oni su nam kao aktualnim subjektima primarno pristupačni ne kao fizičke opstojnosti, nego kao zazbiljnost, koja vrednuje i tvrdi. Dapače je psihogenetska istina, da se predodžba vlastitog »ja« razvija na osnovu prije stečene i aktualno razvijene predodžbe o drugim subjektima. Svijest o zazbiljnosti drugih kao subjekata logički prethodi misli o postojećim objektima te dosljedno i podjeli tih objekata na psihične i fizične. (11) Kad se psihičnome suprotstavlja fizično kao »zajednički iskustveno dohvatljivo od više subjekata« ima i to za Münsterberga posebno značenje. Aktualno je »ja« zazbiljni život, djeluje li ono u skladu s općevaljanom vrednujućom sviješću, to sačinjavaju oni (aktuelno »ja« i ta svijest) realno jedinstvo, u kojem se opće i individualno međusobno prožimaju. Nalazeće »ja« (vorfindendes Ich) naprotiv je samo apstrakcija, kojoj je svrha da čisto logički utvrdi prikladnost nekih objekata nekom posebnom »ja«. Stvori li se paralelno pojmu »vrednujuće svijesti opće« pojam »nalazeće svijesti opće«, to će ono, što toj svijesti pripada biti logički neovisno od pojedinog nalazećeg subjekta. Fizički svijet nije sadržan u individualnom subjektu, jer je taj subjekt samo logički fiksirano središnje središte (Beziehungszentrum). Pa kako nije sadržan u pojedinom, tako nije ni u više individualnih subjekata; točno: »fizično je zajednički valjani (gemeinsam gültiges) objekt za više aktualnih subjekata, mišljen kao »nešto nalazivo« (ein Vorfindbares), dakle oslobođen od aktualiteta; on je nalaziv za svijest opće i upravo zato nije nalaziv za pojedini subjekt.« (12) A kako mi druge aktuelne subjekte upravo time priznajemo aktuelnima, što im pridajemo ono, što u sebi osjećamo kao nadindividualno, ne će biti teško spoznajnoteoretski identificirati fizičke objekte, koje mi primjećujemo s onima, koje drugi primjećuju (što bi bilo sasvim nemoguće, ako polazimo od psihofizičkih individualna). Fizično je dakle za Münsterberga nadindividualan objekt (poput čudorednog ili logičkog postulata), a kao takvo ono nije vezano na spoznajnu realizaciju u pojedinim subjektima u smislu stvarno primjećenoga (wirklich Wahrgenommenes), nego u smislu misaonog »trebanja«. »Polazimo li od subjekta — umjesto da podemo od psihofizičkog promatrača — to ćemo zajedničkim objektom za sve subjekte smatrati one od naših objekata, koje bi svatko morao da jednako zamišlja (mitdenken müsste), tko bi svoje idealne zacrtane predodžbe objekata htio izvesti u obliku konkretnih predodžaba.« (13) Iz ovakvog razgraničenja psihičkog i fizičkog »objekta« izvedu Münsterberg jednu daljnju njihovu suprotnost. Fizično kao sveukupnost objekata, koji mogu da budu objektima za više subjekata, nužno postulira mogućnost identifikacije u raznim iskustvima. U pojmu fizičke prirode leži »mogućnost«, da se svaki objekt ponira (setzen) kao identičan s prije imanim objektima u svim svojim svojstvima.« (14) Iz poniranja identičnih elemenata proizlazi za prirodne znanosti mogućnost kauzalnog tumačenja. (15) Naprotiv se psihično ukazuje kao nešto, što se ne da identificirati, »u neku ruku kao ostatak, koji preostaje, kad se ono, što se u raznim iskustvima daje identificirati i što je prema tome kauzalno povezano, izvadi i odbije.« (16) Iz ovakvog određenja psihičnoga za Münsterberga proizlazi potreba, da se

istraživanje psihičnoga uvijek »dovodi u logički odnos s kauzalno povezanim fizičkim procesima.« (17)

Prema Rickertu »immanentni realni bitak kao takav treba zamišljati indiferentnim obzirom na suprotnost fizičnog i psihičnog. On može biti eventualno psihičan, može biti eventualno fizičan, ali je u svakom slučaju svjiesan.« (18) Pod uplivom metafizičkih teorija mi smo navikli da neposredno poznato identificiramo s psihičnim — te i psihologija označuje psihičke procese kao svjesne sadržaje. Za Rickerta je naprotiv psihično samo jedan dio primarno dvojakih svjesnih sadržaja. »Duševno je jedan dio svjesnih sadržaja; tjelesa su drugi dio.« (19) Da se izdvoji psihično nužan je za Rickerta rekurs na pojam »pojedinih individua« s njegovom »posebnom svijesti«. »Pojedini individuum ima u svojoj posebnoj svijesti neposredno samo svoj vlastiti duševni život, a osim toga tjelesa, koja se upravo nalaze u njegovoj okolini;« (20) dok na tudy duševni život zaključujemo po analogiji na osnovu tjelesnih procesa. Duševno se ne može kao »immanentno« suprotstavljati fizičnom kao »trascendentnom«; o njemu vrijedi jedino to, da je »samo u mojoj svijesti ili samo meni, a nijednom drugom čovjeku neposredno dano.« (21) »Mi poznajemo samo jednu predočivanu zambilnost, koja se daje rastaviti u tjelesno i duševno«, (22) prema tome se psihologija razlikuje od znanosti o tjelesima već »obzirom na svoj materijal, t. j. time, što se ona nema da bavi fizičnim, nego psihičnim zambilnostima.« (23) Za te je psihičke zambilnosti karakteristično da se doživljuju u vremenu; procesi, koji se ne odvijaju vremenski, ne mogu se ubrajati u materijal psihologije kao empirijske znanosti (24) Sintetizirajući sve te poglede određuje Rickert na jednom mjestu psihičke procese kao one koji se u netjelesnom životu pojedinih individua vremenski odvijaju.« (25)

Nekada se psihično karakterizira time, da se dodjeljuje posebnom spoznajnom izvoru: »unutarnje osjetilje« stvarajući tako područje »unutarnjeg iskustva, dok je »fizično« zamišljeno kao ono, što je dohvatljivo »vanjskim osjetilima« te tvori domenu »vanjskog iskustva.« Tako na pr. po Kantu priroda uzeta u značenju svih pojava, t. j. »osjetni svijet uz isključenje svih neosjetnih objekata... ima prema osnovnoj razlici naših osjetila dva glavna dijela, od kojih jedan sadrži predmete vanjskih, a drugi predmet unutarnjeg osjetila (inneren Sinnes); prema čemu je o njoj (prirodi) moguća dvojaka prirodna nauka: nauka o tjelesima i nauka o duši (Körperlehre und Seelenlehre). (26)

Shvati li se naprotiv znanstveno »iskustvo« kao jedno jedinstveno iskustvo, kao jedan jedini činjenični (pojavnii) totalitet, koji se tek posebnim »stajalištem«, »načinom gledanja«, metodičkim usmjerenjem konstituira kao predmet posebne znanosti — psihologije, dolazimo do t. zv. »teorija stajališta« (Standpunkttheorien), koje su u raznim zanimivim varijantama vrlo brojno zastupane u teoriji o predmetu psihologije.

Prema Wundtu »predodžbe«, kojima svojstva ima psihologija da istraži »identične su s onima, od kojih polazi prirodno istraživanje«. (27) Razlika je jedino u stajalištu, s kojega se te predodžbe promatraju. Dok ih prirodne znanosti promatraju kao »objekte iskustva u njihovom od subjekta nezavisno mišljenom karakteru (Beschaffenheit), psihologija pro-

matra »čitav sadržaj iskustva u njegovim odnosima prema subjektu« i u osebnostima, koje ovi odnosi tom sadržaju neposredno pridaju. (28) Prirodna znanost gleda objekte »apstrahirajući što je moguće više od subjekta«, a psihologija se obazire na »udio subjekta pri nastajanju iskustva.« (29)

Külpe ima mjesto Wundtova osnovnog pojma »predodžbe« prapojam »doživljaja«. »Činjenice, kojima se sve znanosti osim filozofije bave, označujemo mi kao doživljaje.« (30) Külpe otklanja određenje psihologije kao nauke o »psihičkim« ili »svijesnim« činjenicama. Izraz 'svijest' je mnogoznačan«, a »psihično« bi oslanjajući se na metafizičke nauke moglo značiti neku »zazbljnost, koja bi bila naprosto odjeljiva od t. zv. fizičkih procesa.« (31). »Ograničenje po predmetima ne da se na nikakav način pronaći u odnosu psihologije prema ostalim pojedinačnim naukama. Jer u stvari nema ni jednog doživljaja, koji ne bi mogao postati i predmetom psihologijskog ispitivanja... Osebnost psihologijskog činjeničnog paklada (Tatbestandes) mora postojati ne u jednom određenom razredu doživljaja, nego u jednom svojstvu (Eigenschaft), koje za sve njih vrijedi. Ovo svojstvo je ovisnost doživljaja od doživljavajućih individua.« (32) Taj »individuum« tumači Külpe kasnije kao »tjelesni individuum«. (33).

F. G. Lipps kaže: »Kao predmet psihologije ostaju stvari ono, što jesu. One ne postaju neke sjene zazbiljnih stvari, koje lebdeći između bitka i nebitka kao sadržaji ili pojave svijesti bivstvuju nekim posebnim neshvatljivim bitkom. One ne sačinjavaju takozvani unutrašnji svijet svijesti, koji bi bio u opreci sa svijetom zazbiljnih stvari, koji se običava nazivati vanjskim svijetom. One i ne postaju pristupačne psihologijskom istraživanju posebnim svojstvima ili stanjima, dok bi se na osnovu njihovih ostalih svojstava i stanja trebale dodijeliti pojedinačnim znanostima. Predmetno postojeće (gegenständlich Bestehendes) koje na osnovu njemu pripadnog bivstva i života podleži ispitivanju pojedinih znanosti, biva, štoviše u čitavom svome opsegu, ne samo u koliko biva primjećivano i predloživano, nego i u koliko biva zaključivano i pretpostavljano, kao objava našeg živog bitka (lebendigen Seins) predmetom psihologije.« (34)

Za Fouilléea podjela fizičnog i mentalnog (physique et mental) udvostručila je svijet realnosti dodavši mu svijet predloživanja ili odraza (reflets). Pri tome je duhovno svedeno na neki način mrtvog postojanja (un mode d'existence morte) (35) »Po našem mišljenju ne postoji nego jedna sama i jedina realnost, neizmjeran ocean, na kojemu su činjenice, koje se nazivaju fizičnima i činjenice, koje se nazivaju psihičnima sve samo valovi, koji sa svoje strane sudjeluju u vječnoj oluji. Da li je nešto fizično ili psihično, naprosto je stvar stupnja vanja (affaire de degrés). Fizičnim nazivamo ono, što smo apstrakcijom lišili što je moguće više elemenata posuđenih od naše osjećajne i misaone moći... S druge strane zovemo psihičkim fenomen, koji je najpotpuniji i najkonkretniji, koji je najviše unapredovao u evoluciji, kakva ga osjećamo i iskušavamo (épreuves), pravi fenomen iskustva, takav, kakav je on za samo iskustvo i u iskustvu, sa svim njegovim svojstvima i odnosima (qualités et rapports), među kojima se uostalom nalaze uključena i mehanička svojstva i mehanički odnosi.« (36).

Prema Avenariusu izvorno je iskustvo (ursprüngliche Erfahrung)

jedno i jedinstveno. U njemu leži zajedno i potpuno nerazlučeno sve ono, što je doista predmetom sadržajno dano kao i sve ono, što individuum, koji ima iskustvo (erfahrendes Individuum) hoće da u predmetu »umisli« kao dano. (37) »Puno je iskustvo (volle Erfahrung) uzvišeno nad dualizam fizičnoga i psihičnoga.« (38) Znanstveno se iskustvo gradi indiferentno od vlastitih i tuđih »izjava«. koje imaju iskustvenu vrijednost (E-vrijednost, E-Wert), ali ono sadrži u sebi kao »nešto nadeno« (Vorgefundenes) centralni član (individuum, centralni živčani sistem, C-sistem) i »protučlan« (okolinu), u koliko je svaka »izjava«, izjava centralnog člana o protučlanu. Predmet psihologije usko je vezan s ovim razlikovanjem iskustvenih članova. Za Avenariusa je predmet empirijske psihologije »svako iskustvo, u koliko se ono zamišlja u onom smislu, u kojem je iskustvo, zavisnim od individua, u odnosu na koji je ono u tom smislu iskustvo« (39); odnosno: »predmet je psihologije iskustvo uopće kao ovisno o C-sistemu«. (40) Promatranje iskustva s posebnog gledišta (Gesichtspunkt) — naime gledišta ovisnosti o individuu (C-sistemu) — ima se prema Avenariusu »dodijeliti posebnoj znanosti, t. zv. psihologiji.« (41)

Mach polazi od jedinstvenog pojma elemenata. »Stvar, tijelo, materija nije ništa drugo nego sklop (Zusammenhang) elemenata, boja, tonova itd.« (42) Razni pravci znanstvenog istraživanja na tom jedinstvenom području elemenata uvjetovani su zauzimanjem različitih stajališta. »Čovjek ima u osobitoj mjeri sposobnost, da svojevoljno i svijesno odredi svoje stajalište.« Označimo li raznim grupama slova pojedine grupe elemenata, na pr. slovima ABC komplekse boja, tonova itd., koje obično nazivamo tjelesima... slovima KLM kompleks, koji se zove naše tijelo, a koji je nekim osobujnostima istaknut dio prvog kompleksa te slovima $\alpha\beta\gamma$ kompleks volje, uspomena itd. to se obično kompleks $\alpha\beta\gamma$... KLM kao »ja« suprotstavlja kompleksu ABC kao tjelesnom svijetu. Ali ta neodvisnost kompleksa je samo relativna; na pojedinim kompleksima zbivaju se promjene uz relativnu postojanost drugih. Pri tome se čini, da je kompleks KLM u užoj veji s $\alpha\beta\gamma$ pa i sa ABC, nego li su $\alpha\beta\gamma$ i ABC međusobno. Stvarno se uvijek pokazuje, da je kompleks ABC određen kompleksom KLM. Svojstva jednog te istog tijela (Körper) čini se da se modificiraju našim tijelom (Leib). A gdje je to isto tijelo (Körper), koje se čini tako različitim? »Sve, što se može reći jest to, da su razni ABC... vezani na razne KLM.« (43) Oni elementi ABC kompleksa, koji $\alpha\beta\gamma$ snažnije mijenjaju (ubod, bol itd.) običavaju se spajati s »ja« te se tako »ja« proširuje sve dotle, da konačno obuhvata čitav svijet. Konačno uvidamo, da su ta tobožnja jedinstva (»tijelo«, »ja«) samo nužna pomagala za privremenu orijentaciju i za određene praktične svrhe. (44) Otpada opreka između »ja« i svijeta, osjeta ili pojave i stvari, i radi se isključivo o sniženju elemenata. Međutim u svojoj okolini mi nalazimo osim našega tijela (kompleksa KLM) još i tjelesa drugih ljudi i životinja (komplekse K' L' M' i K'' L'' M''...), kojima primišljamo po analogiji svoga $\alpha\beta\gamma$ -kompleksa slične $\alpha' \beta' \gamma'$, $\alpha'' \beta'' \gamma''$... komplekse. Dok se zanimamo K L M... kompleksom, frećemo se na osjetno (sinlich) pristupačnom području, ali čim pitamo za osjete i čuvstva, koja tom kompleksu pripadaju, nismo više u tom osjetnom području, prisiljeni smo na primišljanje, nesigurni smo; čini nam se da padamo u neku provaliju. Tko udari tim

misaonim putem (primišljanja) ne će se nikada osloboditi nesigurnosti i prividnih problema. Ali mi nismo na taj misaoni put prisiljeni. Mi možemo ispitivati ABC komplekse bez obzira na naše tijelo, t. j. KLM kompleks (to je onda fizikalno istraživanje); mi možemo i elemente ABC promatrati u njihovoj funkcionalnoj ovisnosti od KLM kompleksa te ih u toj ovisnosti, i samo u njoj zovemo osjetima, smatramo pripadnim našem »ja«. Tada se krećemo na sigurnom putu, jer ABC kompleksi i KLM kompleksi sačinjavaju jednu suvislu masu, koja zahvaćena u bilo kojem elementu sva stupa u gibanje; jedino što je pometnija kod KLM dubljeg značenja nego kod ABC. (45) Veliki jaz između fizikalnog i psihologijskog istraživanja postoji samo za uobičajen stereotipan način promatranja (Betrachtungsweise).« (46) Neka je boja fizikalni objekt, u koliko svraćamo pažnju na njenu ovisnost o svjetlosnog vrela, koje je osvijetljuje... Svratimo li pažnju na ovisnost od mrežnice, ona je psihologijski objekt »Nije grada, nego pravac ispitivanja u oba područja različit.« (47)

Ziehenovo određenje »predmeta psihologije polazi od indiferentno mišljenog »danoga« (das Gegebene), koje on, da bi izbjegao svim sporednim značenjima, koje obično izrazi za dano (pojava, fenomen, iskustvo, zazbiljnost, bitak itd.) opterećeni različitom upotrebom sobom zove »gignomenom«. (48) Svaka znanstvenopredmetna analiza pa tako i određenje predmeta psihologije mora da očuva princip imanencije, t. j. da se provodi unutar gignomene, uz isključenje svih transcendentálnih primisli (koje zapravo mogu biti samo riječi). (49) Prva podjela gignomene luči je na osjetnu i predodžbenu gignomenu (Empfindungs- und Vorstellungsgignomene). Momenat, po kojem se vrši ta podjela je manja ili veća »senzorna živoća« (sinnliche Lebhaftigkeit). (50) Odnos između osjetne i predodžbene gignomene određen je »protestetskim« principom, koji kaže, da sve predodžbe bez iznimke proizlaze iz osjeta, da je dakle osjet gignomensko »prvo«. Prihvatajući taj princip provodi Ziehen daljnju analizu gignomene kao osjetne (E-Gignomene, ili kraće E). Polazna misao su promjene, koje se dešavaju na E, Te su promjene dvovrsne: 1. paralelne (ν -promjene) koje se dešavaju bez intervala i prostornog prelaza te sačinjavaju »paralelnu zakonitost«; 2. kauzalne promjene (ρ -promjene) s vremenskim intervalom (brzinom) i prostornim prelazom, koje sačinjavaju »kauzalnu zakonitost«. Kauzalnoj su zakonitosti podložne sve gignomene, a obzirni na paralelnu zakonitost dijele se E na ovisne, t. j. one, na kojima se zbiva paralelna promjena i neovisne, t. j. one, o kojima ovisi paralelna promjena (živčani sistemi). Neke E su podložne samo kauzalnim i pasivnim paralelnim promjenama (to su ξ -kompleksi), a drugi imaju aktivne paralelne promjene, odnosno izvode ih (ν -kompleksi). Prema tome imaju sve E dvije komponente: ρ -komponentu, od koje ovise međusobne kauzalne promjene, i ν -komponentu, koja ovisi od paralelnih upliva drugih E, t. j. ν -kompleksa. Do ρ -komponente (Reduktionsbestandteil) dolazimo »redukcijom«, t. j. eliminacijom ν -komponente. (ν -komponente su dijelom zajedničke svim ljudima i životinjama, dijelom pripadaju samo jednom individuu u pojedinom času pojedinim vremenskim i prostornim okolnostima). Paralelna djelovanja nekog ν -kompleksa (Ziehen dodaje »dakle mozga ili dijela mozga«) (50) na neki ξ -kompleks nastupaju samo onda, kada redukciona (ρ) komponenta tog ξ -kompleksa ($\rho E \xi$) kauzalno djeluje

na redukcionu komponentu ν -kompleksa ($\rho E\nu$), kada dakle ta paralelna djelovanja ovise od kauzalnih »odraživanja« (Reizwirkungen). Stoga se paralelna djelovanja mogu nazvati »refleksima« (Rückwirkungen). Paralelne komponente su dakle sekundarne, a redukcione primarne. Predodžbe (Vorstellungsgigantomenen) također sadržavaju ρ -komponente (ako se transformacija ρ -komponente putem ν -komponente — dakle osjet — označi simbolom $\nu(\rho E\xi)$, tada se porovna transformacija u predodžbi može označiti kao $\nu[\nu(\rho E\xi)]$ »Residualne« podražajem izvedene promjene na određenim $\rho E\nu$ vrše ν -paralelna djelovanja. » ν -paralelna djelovanja« je zajedničko ime za sve transformacije predodžbenog i misaonog karaktera. Prema svemu izloženom gignomene je »binomična« (pokazuje paralelnu i kauzalnu zakonitost) i na toj njenoj binomičnosti zasniva Ziehen određenje predmeta psihologije. Predmet su psihologije gignomene obzirom na njihove paralelne (ν i ν)-komponente. »Psihično se može definirati kao sveukupnost gignomena u odnosu na njihove ν - i ν -komponente.« (52) A kako su ν -komponente tokom izlaganja često identificirane sa procesima živčanog sistema, odnosno moždane kore (Rindenelemente — meine ν -Komplexe«), (53) to je stvarno za Ziehena psihično sveukupnost gignomena u njenoj ovisnosti od moždanskih procesa.

Russel polazi od razlikovanja predmeta fizike i psihologije. »Fizika obraduje čitav sistem pojava nekog komada materije kao jedinstvo, dok se psihologija zanima za određene među tim istim pojavama.« (54) Elementi (pojave) se daju na dva načina »klasificirati«. Jedna od tih klasifikacija (fizikalna) »sabire one elemente, koji se općenito smatraju pojavama jednog te istog predmeta sa različitih mjesta; ona vodi do konstruiranja fizikalnih objekata kao sistema takvih pojava. Druga (psihologijska) sabire pojave raznih objekata s jednog određenog mjesta, a rezultat je ono, što zovemo perspektivom. U osobitom slučaju, gdje je to mjesto ljudski mozak sastoji se perspektiva na tom mjestu iz sveukupnih zamjedaba jednog određenog čovjeka u jedna određeno vrijeme.« (55) Ako se takva perspektiva promatra u odsjeku nekog vremena, zove je Russel »biografijom«. (56) Karakteristika »subjektivnosti«, koja pripada perspektivi i biografiji sastoji se u tome da »ona daje gledanje na svijet s jednog određenog mjesta«. (57) Subjektivnost se ne smije identificirati sa »svijesnošću« (doživljavanjem, pamćenjem itd.), ona je samo »pasivno« mjesto nekog elementa. (58) Svi »datumi« fizičkih znanosti jesu i psihologijski datumi. (59) Razlika je u tome što »fizika grupira one elemente, koji imaju isto »aktivno« mjesto, a psihologija one, koji imaju isto »pasivno« mjesto.« (60) Russel izričito ističe, da njegova karakterizacija predmeta psihologije ne počiva na podjeli duh — tvar. Građa znanosti u metafizičkom značenju njemu je »neutralan entitet« (61), pojam materije fikcija (62), koja nam dopušta da kauzalne zakone na zgodan način izrazimo. Polazeći od indiferentnih elemenata (pojava) on pokušava da ih sistematski razluči na predmet fizike i predmet psihologije uz pomoć pojmova »aktivnog« i »pasivnog« mjesta.

Dolazimo do dvaju određenja psihologije, za koja je značajno, da izričito ne polaze od »danoga uopće«, nego od znanstveno danoga, t. j. od fizioloških i bioloških podataka. To su određenja predmeta psihologije u psihorefleksologiji (Behterev) i behaviorizmu (Watson).

Behterev zabacuje uopće određenje psihičnoga kao subjektivnoga, svijesnoga, introspekcijom dohvatljivoga. To mu je određenje preusko. Subjektivni je život samo jedna strana psihičnoga, i što je za psihologiju kao znanost najznačajnije — znanstveno nepristupačna. Budući da je svijesni život samo pojedincu pristupačan, on ne može da bude predmetom znanosti, koja je moguća samo kao sistem općevaljanih konstatacija, pristupačnih objektivnom opažanju i kontroli. (63) »Pojam psihologije mora se uopće bitno proširiti. Psihologija je s našeg stanovišta nauka o psihičnom životu uopće, a ne samo o njegovim svijesnim pojavama.« (64) U potražnji log »psihičnog života uopće« dolazi Behterev do »neuropsihičkog procesa«. Neuropsihični proces ima dva očitovanja: subjektivno i objektivno, dok je u stvari jedan jedinstveni proces. »Moramo čvrsto ostati na stanovištu, da se ne radi o dva procesa, koji paralelno teku, nego o jednom te istom procesu, koji se istovremeno očituje u materijalnim ili objektivnim promjenama mozga i subjektivnim pojavama.« (65) U koliko je dakle subjektivno u »neuropsihi« potpuno neodjeljivo od materijalnih procesa u mozgu, s njima identično, to su snošaji, koji postoje među subjektivnim pojavama očito ekvivalenti snošaja, koji postoje među mozgovnim procesima. Proučavanje se dakle subjektivnih pojava može potpuno eliminirati tako da se supstituira proučavanjem tih »objektivnih« materijalnih procesa. Introspekcija »objektivnoj psihologiji« ne samo da nije potrebna... nego je i suvišna.« (36) »Psihorefleksologija... ostavlja pojave svijesti sasvim po strani. Ona hoće samo da istraži i protumači odnose živog bića (67) prema uvjetima okoline, koji imaju bilo kakav upliv na organizam...« (68) Neuropsihički procesi promatrani s objektivne strane ukazuju nam se kao jedna osobita vrst refleksa. (69) Posebna karakteristika tih neuropsihičkih refleksa, koji čine predmet psihorefleksologije, sastoji se u tome, da su oni uvjetovani individualnim iskustvom. Dok je jednostavan refleks ili baštinjen — dakle osnovan na iskustvu vrste — ili nastao dugim ponavljanjem, pri čemu se impuls automatski usmjerio u jednom pravcu, neuropsihički je refleks uvjetovan tragovima, koje je individualno iskustvo (uzbudenja živčanog sistema) ostavilo u moždanoj kori. Međutim, i ako su samo neuropsihički refleksi pravi predmet psihorefleksologije, ona uzima u obzir i ostale reflekse, dijelom u svrhu filogenetskog promatranja, a dijelom i zato, jer se među refleksima nalaze i prelazni stadiji (na pr. instinkti, koji su kombinacija baštinjenih i na individualnom iskustvu stvorenih refleksa). Karakteristika »objektivno psihičnoga« iscrpljuje se u uvjetovanju nervnih procesa tragovima — »preostacina« — za vrijeme individualnog života proteklih nervnih uzbuđenja. U koliko ti tragovi dolaze u vezu s novopridošlim nervnim uzbuđenjima, neuropsihički procesi zovu se i »asocijativnim refleksima«. Interes psihorefleksologije upravljen je u prvom redu na pravac, kojim nervno uzbuđenje, izazvano vanjskim podražajima, teče kroz živčani sistem. Dok nervni proces u jednostavnom refleksu teče od podražanog mjesta centripetalnim putem do stanica centralnih organa i nakon uzbuđenja tih stanica direktno prelazi na centrifugalni vod, kod neuropsihičkog procesa ulazi kao faktor i kortikalni trag te imamo ovu shemu: 1. centripetalni put; 2. stvaranje utiska i ostavljanje traga toga utiska; 3. asocija-

tivna reprodukcija prijašnjih tragova njihovim oživljavanjem; 4. centrifugalni put, uvjetovan oživljavanjem tragova. (70) Kao što je moguće objektivnim metodama ustanoviti podražaj, koji je doveo do nervnog uzbuđenja, tako je isto moguće objektivno ispitati završetak nervnog uzbuđenja na kraju centrifugalnog puta u muskularnim, vazomotornim, glandulosekretornim itd. promjenama organizma. Postojanje, strukturu, asocijativne veze itd. kortikalnih tragova, t. zv. otvorene i spriječene putove (Bahnungen u. Hemmungen), upoznajemo ispoređujući podražaj s reakcijom. Reakcija je kod neuropsihičkog procesa uvijek uvjetovana faktorom perifernog ili intraorganskog podražaja s jedne strane te faktorom kortikalnih tragova i njihovih asocijacija s druge strane. Živčano uzbuđenje, koje se zove i »nervnom strujom« zamišlja Belterev kao fizikalni proces u živčanim vlaknima, a kemijsko-molekularan u živčanim stanicama. (71) Belterev je, kako smo vidjeli supstituirao izraz »psihično« izrazom »neuropsihično« da označi znanstveni predmet psihorefleksologije; ali u koliko to »neuropsihično« negdje stavlja u opreku s »nepsihičkim«, »čisto živčanim« procesima. (72) a drugdje opet nastoji razlikovati od psihičnoga u »doslovnom smislu riječi«, (73) možemo stvoriti ispravan zaključak, koji je uostalom potvrđen samom definicijom neuropsihičkog refleksa, da je znanstveni predmet psihorefleksologije (objektivne psihologije) modifikacija smjera živčanog uzbuđenja, izazvana kortikalnim tragovima, odnosno asocijativno odvijanje refleksa. (74)

Behaviorizani, koji prikazujemo po najtipičnijem teoretičaru škole Watsonu, još je radikalniji u uklanjanju bilo kakve »subjektivnosti« u predmetu psihologije. Subjektivno, svijest, unutrašnji svijet za behaviorizam uopće ne postoji pa ne može ni konstituirati predmet znanosti. »Stane li čitalac po prvi put da se bavi sa subjektivnom psihologijom, namjerit će se na jednu veliku poteškoću. On izlazi iz svijeta stvari — svijeta, koji se može dohvatiti, zadržati, ispitivati i mijenjati. A približi li se dapače subjektivnoj psihologiji, ostavlja sve to za sobom; nalazi se pred jednim nedohvatljivim svijetom, svijetom definicija...« (75) Svijest je pojam »koji se ne da ni objasniti ni upotrebiti« Ona je »nova riječ za stari izraz »duša«. Tako stara psihologija vuče svoj korijen iz jedne suptilne religiozne filozofije.« (76) Pojam »duše« je Watsonu baziran na dualističkom religioznom nazoru o svijetu, koji se održao u psihologiji i filozofiji sve do XIX vijeka Od Wundtovih vremena supstituiran je izraz »duša« riječju »svijest«, ali su stvari ostale na istom: sve do pojave behaviorizma. Tek behavioristi ugledajući se u napredak psihologiji srodnih nauka (medicine, kemije, fizike) odlučili da iz nje stvore prirodnu znanost, oslobodivši se balasta »sredovječnih« introspektivnih pojmova. »Svi subjektivni izrazi kao: osjet, zamjećaj, predodžba, želja, svrha, pa čak i mišljenje i osjećanje bili su iz njihova rječnika izbrisani. (77) Predmet je behaviorizma »ono, što organizam čini i kaže. Pri tom naglasujem izričito, da je i »kazivanje« činjenje, t. j. vladanje (behaviour). Glasno govoriti, ili sam sa sobom govoriti (misliti), isto je tako objektivno načina vladanja kao na pr. igrati nogomet.« (78) Taj predmet se stvarno sastoji u snošaju između podražaja, »situacije« (situation) i reakcije (reaction). Pod situacijom misli se sve one fizikalno-kemijske događaje u okolini organizma, koji mogu da u njemu izvedu izvjesne fiziološke radnje

(reakcije). Same reakcije su: 1. kretanje mišića: 2. lučenje žlijezda. A kako se taj snošaj fizikalno-kemijskih upliiva okoline i muskularno-sekretornih »odgovora (responses) organizma može promatrati s dvije strane — sa strane situacije ili sa strane reakcije, to se nadaju dvije osnovne formule behaviorističke problematike.

(Poznata) S(ituacija) ? R(eakcija).

(Poznata) R(eakcija) ? S(ituacija).

Behavioristički predmet i problematika očito koincidiraju s fiziološkim te Watson da razluči jednu znanost od druge upućuje na totalitetno značenje behaviorizma. »On se razlikuje od fiziologije samo grupiranjem problema, a ne u osnovnim ili centralnim pogledima. Fiziologija se zanima pojedinačno za organske funkcije . . . Behaviorizam je stvarno upućen na pitanje, što čitavo živo biće od jutra do večeri i od večeri do jutra radi.« (79) Reakcije Watson dijeli ponajprije na vanjske (explicit) i unutarnje (implicit), pri čemu je kriterij podjele sasvim vanjski: eksplicitne su reakcije one, koje su pristupačne običnom opažanju (»obične ljudske radnje«), implicitne su »oku skrivene« reakcije, pristupačne tek aparatom oboružanom opažanju. Mnogo je važnije drugo lučenje, po kojem se reakcije dijele na »naučene« i »nenaučene«, jer je ono osnov tumačenju stalnog povećavanja reaktivnih radnja kod organizma u toku života. »Nenaučene« (prirodne) su one reakcije »koje vršimo u najranijem djelinjstvu, prije nego je nastupio proces privikavanja i stvaranja navika (habit formation).« (80) »Naučene« su one reakcije, koje su nastale putem »stvaranja navika«, »uvjetovanjem« (conditioning), »zamjenom« jednog ili drugog člana behaviorističke formule. Zamijenjena može da bude situacija ili reakcija, čime se osnovna shema S . . . R komplicira problemom uvjetovanja na obje strane. U pitanju, kako dolazi do stvaranja navika, nije Watson teoretski na čistu. »Nijedan eksperimentator nije do sada mogao na temelju rezultata svojih ispitivanja razviti jednu valjanu teoriju o stvaranju navika.« (81) Watson se priklanja mišljenju, da se radi o izvjesnoj koordinaciji već prirodno (neuvjetovano) danih reakcija. (82) Uvjetovana reakcija behaviorista ne razlikuje se stvarno od »uvjetovanog refleksa« psihorefleksologa; tek što behaviorizam izbjegavajući načelno unošenje centralnih procesa u objašnjenje funkcionalnog snošaja S . . . R ne forsira teoriju tragova, koja bi imala objasniti promjenu načina reakcije. Behaviorizam dosljedno ustraje kod namjernog ograničenja svog predmeta na čisti, neposredovani snošaj podražaja i reakcije svagdje, a naročito ondje, gdje bi objasnjenje supponiralo bilo kakav objektivnoj kontroli nepristupačan, »subjektivno« ohojen momenat. (83)

Teorijama stajališta srodno, a ipak nekom nijansom od njih različito je određenje predmeta psihologije, kakvo daje Natorp. Predmetom psihologije smatra on činjenice svijesti, za razliku od svih onih činjenica, za koje mislimo, da se odigravaju izvan svijesti, ili bar tako promatramo, da apstrahiramo od neke svijesti, kojoj su one dane. U svijesti možemo razlikovati dvoje: sadržaj svijesti i svijesnost sadržaja, t. j. njegovo odnošenje na zajednički centar. »ja«, koje se »ja« opet posebnom apstrakcijom može razlikovati od samog odnošenja kao poseban momenat. »Samo-svijest u tom smislu da je jedno te isto u istom značenju i objekt i subjekt

iste svijesti, ne da se misliti. Zapravo se ne može reći, da je »ja« svijesno samo sebe — njemu je »nešto drugo« svijesno. »Iskonsko 'ja' ne može postati predmetom.« (84) Razlikovanje akta i sadržaja Natorpu je pogrešno; krivo je misliti, da mi zamjećujući, predočujući, misleći itd. osim svijesti o zamjećenom, predočenom, mišljenom sadržaju imamo još i posebnu svijest o svom aktu zamjećivanja, predočivanja, mišljenja itd. (85) Predmet je psihologije s a d r ž a j, ali pod posebnim vidom: »Opstojnost (Dasein) pojava, naprosto kao pojava ili njihova subjektivna opstojnost za neko »ja«, apstrahiramo li od pitanja o nekom objektu, koji se u njima pojavljuje, sačinjava njihovu psihičku opstojnost, ili onu stranu pojava, po kojoj one tvore predmet psihologije.« (86) Psihično je u znanstvenoj obradi upućeno na posebnu metodu. Psihologija po Natorpu »ne može uzeti za uzor postupak prirodnih znanosti.« (87) Zadaća je namne prirodnih znanosti, da pojavno prikaže u objektivnim jedinstvima i da upravo time predmet, koji se u pojavama javlja konstruktivno oblikuje. (88). Konstruktivan je za Natorpa i postupak etike i estetike i svih na njima zasnovanih takozvanih duhovnih ili kulturnih znanosti. I one objektiviraju, samo u drugom pravcu. Postupak je svake objektivirajuće spoznaje u osnovu isti: oblikovati predmet u zakonima (bitka ili trebanja). Psihologijsko je promatranje potpuno oprečno objektivaciji. Razlikovanje fizičkih i psihičkih pojava je pogrešno: »U svakom je pogledu, sadržajno i numerički ista pojava, koja se ima ocijeniti u ovom dvostrukom smislu: u objektivirajućoj znanosti po njenom odnosu na predmet, koji se u njoj pojavljuje, a u psihologiji po njenom odnosu na »ja«. (89) Kausalno-zakonsko tumačenje svijesnih pojava zadatak je samo prirodnih, a njihovo teleološko sredenje zadatak kulturnih nauka. Ne može biti psihologije, koja bi tumačila kausalno ili teleološki, a da ne bi postala prirodnom ili kulturnom znanostu. U čemu dakle leži posebna metoda psihologije, koja pojavu čini njenim predmetom? Evo kako to Natorp izlaže: Objektivirajuća spoznaja pretpostavlja neposrednost subjektivne svijesti, ali ta neposrednost nije nipošto nama u toj spoznaji neposredno poznata. Spoznaja pojavnosti prirodno teče najprije objektivirajući, postupa konstruktivno; ona iz danog, raznolikog, ali neodređenog stvara jedinstva shvaćanja — pojmove; daje pojavi predmet. Psihologija se mora vratiti na neposrednost subjektivnoga »Ova spoznaja subjektivnoga u stvari je moguća samo obraćanjem od izvršenih objektivacija na ono, što je kao zadnji subjektivni osnov pretpostavka tim objektivacijama. Rekonstrukcija neposrednoga mora se dakle oslanjati na prethodnu konstrukciju objekta: ona se u osnovu sastoji u čistom obraćanju (inverziji) puta objektivirajuće spoznaje: konstrukcija objekta i rekonstrukcija subjektivnoga moraju točno da korespondiraju jedna drugoj, ali su po pravcu oprečne.« (90) Psihologijskom obradom pojave biva njeno objektivno razumijevanje po zakonima dopunjeno razumijevanjem samih zakona i po njima izvršenih objektivacija. A kako osnovne zakone objektivacije otkriva spoznajna kritika, to će se opći dio psihologije točno podudarati sa spoznajnom kritikom te će joj i u svojoj raščlambi biti analogan. (91)

Brentano je pokušao da karakterizira psihično (»psihički fenomen«) ističući na njemu momenat intencionalnosti. On polazi od jedin-

stvenog »svijeta pojava« (Welt der Erscheinungen). Podjela znanosti na prirodne, t. j. znanosti o tjelesima i psihologiju, t. j. znanost o duši prema njegovu je mišljenju kriva, jer nema prava da pretpostavljamo tjelesnu i duhovnu supstanciju. Iskustvo nam daje samo pojave (»empirischer Standpunkt«); to su u »osjećanju« pojave topline, boje, zvuka itd., a u »unutarnjem zamjećivanju« (innere Wahrnehmung) pojave mišljenja čuvstvovanja i htijenja. Taj jedinstveni svijet naših pojava raspada se u dva velika razreda: razred fizičkih i razred psihičkih pojava. (92) Kriterij podjele je pri tome momenat intencionalnosti — njegovo prisustvo ili odsustvo. »Svaki je psihički fenomen karakteriziran onim, što su sredovječni sholastici nazivali intencionalnom (odnosno mentalnom) prisutnošću (Inexistenz) nekog predmeta, a što bismo mi — premda izrazi nisu slobodni od dvoznačnosti — nazvali odnošenjem na neki sadržaj, »pravljenošću na jedan objekt (pod objektom ne treba ovdje zamišljati neki realitet), ili imanentnom predmetnošću... Nijedan fizički fenomen ne pokazuje nešto slična. Tako možemo da psihičke fenomene definiramo, ako kažemo, da su to oni fenomeni, koji u sebi intencionalno sadrže neki predmet.« (93) U svakom psihičkom fenomenu moramo prema Brentanu razlikovati dvoje: a k t, kojim se nešto intencionalno dohvaća i intencionalno dohvaćeni p r e d m e t (sadržaj). Predmet psihologije sačinjava samo akt intencionalnog dohvaćanja, a nipošto sam intendirani predmet (sadržaj). Međutim kako pojedini psihički akti imaju u isti mah »na različit način nešto za sadržaj« (94) kako postoje različiti »načini svijesti« (Weisen des Bewusstseins) u istom svijesnom doživljaju, ukazuje nam se psihički akt kao kompleksan. »Različit odnos prema imanentnom predmetu psihičke aktivnosti« ili »različiti načini intencionalne egzistencije«, (95) koje Brentano naziva i »divizivima: otkrivaju nam psihički akt kao j e d i n s t v o p r e d o d ž b e, s u d a i č u v s t v a. Predočivanje, sudenje i čuvstvovanje su uvijek nazočne (allgegenwärtig) strane na psihičkim aktima. »Svaki je psihički akt svijestan; svijest o njemu je u njemu samome podana. Zato svaki pa i najjednostavniji akt, ima dvostruk objekt, jedan primaran i jedan sekundaran. Najjednostavniji akt, kod kojega na pr. čujemo, ima kao primarni objekt ton, a kao sekundarni objekt sam sebe, psihički fenomen, u kojemu se ton čuje. O ovim drugom predmetu je on svijestan na trostruk način. On ga predočuje, spoznaje i čuvstveno zahvaća (fühlt). — Tako ima svaki pa i najjednostavniji psihički akt četiri strane, s kojih se može promatrati. On se daje promatrati kao predodžba svog primarnog objekta, na pr. kao akt, u kojem se osjeća jedan ton, kao slušanje (Hören); ali on se može promatrati i kao predodžba sama sebe, kao spoznaja sama sebe i kao čuvstvo sama sebe« (96).

Prema Drieschu, koji je nakon dugog znanstvenog rada na polju biologije došao u krug psihologijskih teoretika, znanstveni je predmet psihologije dvoslojan — složen iz dva odjelita područja: svijesnog (statičnog) i nesvijesnog (dinamičnog). Prvo područje, koje Driesch označuje kao »nešto, što svijesno imam« (Etwas welche ich bewusst habe) (97) grupira se oko »ja« i ima čisto statički karakter. Svijesni podaci (»Etwas«) naprosto se »i m a j u« oni nisu ni u kakvom dinamičkom snošaju postojanja, uzročnosti, djelovanja, vremenskog kontinuiteta itd. te njihovo

javljanje možemo isporediti s pucketanjem iskara na nekom električnom stroju. (98) »Psihički rad i djelovanje (Tun und Handeln), dapače ni bivanje pa zato ni mišljenje ni htijenje shvaćeni kao djelatnosti (Tätigkeiten) ne pripadaju svijesnom krugu...« (99) »Mije svijesno doživljavanje je statično, a ne dinamično. Ja samo 'imam' svijesno. To je sve. Ja ne djelujem (tue nicht) svijesno«. (100) Pa ipak nas logička struktura našeg svijesnog doživljavanja, koje je »uređeno« (geordnet), upućuje na jednu dinamičku organizaciju, koja sačinjava drugo područje psihologijskog predmeta. To drugo područje je »duša«, redni oblik (Ordnungsform), (101), dinamički sistem, nosilac sheme reda, (102) redni pojam (Ordnungsbegriff), »nešto, što takoreći prožima sveukupnost mog bivšeg, sadanjeg i budućeg svijesnog doživljavanja i ujedinjuje ga u jedno veliko jedinstvo.« (103) Psihička je dinamika nesvijesna; duša je »nesvijesan osnov mog svijesnog 'imanja' u njegovoj sveukupnosti i u njegovu vremen-skom slijedu.« (104) Kao »redni pojam« duša jedno područje bitka određuje tako »kao da (als ob) ono neovisno, t. j. ne samo u odnosu na 'ja' postoji.« (105) Međutim mi dušu kao dinamičku organizaciju, kao nosioca sheme reda možemo otkrivati samo na osnovu logičke strukture našeg statičkog svijesnog doživljavanja. Zato su sva otkrića o duši upućena na indukciju i analogiju. (106)

Duhoznanstveno određenje predmeta psihologije, koje je inaugurirao Dilthey svojom raspravom »Misli o opisnoj i rasčlanbenoj psihologiji« 1894 (107) (koja inače znači i prvu sustavnu kritiku tradicionalne — »prirodnoznanstvene« — psihologije) prikazujemo po najznačajnijem predstavniku duhoznanstvenog pravca u psihologiji Sprangeru.

Sprangerovo određenje predmeta psihologije odvija se dobrim dijelom kritički. »Mnogi ograničavaju predmet psihologije strogo na subjekt, t. j. na procese i stanja koja pripadaju nekom individualnom »ja« te koja od neke strane svijesti mogu biti naknadno konstruirana (nachkonstruiert) uopće samo indirektno, t. j. uzimanjem u pomoć vlastitih subjektivnih procesa.« (108) Za takvu znanost unutrašnjost drugoga ostaje tajna. »U stvari stoji ta unutrašnjost uvijek u odnosima s objektivnim tverbama.« (109) »Objektivno« najprije znači od pojedinca neovisno, njemu nasuprot stojeće (Gegenüberstehendes), na ja djelujuće. Ali objektivnom pripadaju i duhovni objektiviteti koji su, istina, privijeni (angeheftet) uz fizično i njemu zahvaljuju svoj trajni lik (orude, govor, pismo, umjetnička djela, obredi itd.), ali znače ujedno duševno uvjetovane djelatne suvislosti (Wirkungszusammenhänge), u koje je individualno »ja« odvajkada uklopljeno (eingelagert). »Mora se konačno od materijalnih uporišnih ploha ovih objektiviteta i od duševnog uzajamnog i skupnog djelovanja (Wechsel- und Zusammenwirken) još nešto treće i važno razlikovati, naime nadindividualni smisao, koji je u njima sadržan. Svijest se na različit način smisleno postavlja i svaki je njen stav ravnian posebnom zakonitošću. »U koliko dakle subjekt s njegovim doživljavanjem zamišljamo upleten u tvorbe povjesnog i društvenog duhovnog svijeta, oslobađamo ga već od osamljenosti i izoliranosti (Inselhaftigkeit) golih »ja« — stanja te ga stavljamo u odnos s predmetnim tvorbama ili objektivitetima. (110) »Psihologija se od duhovne znanosti razlikuje time, što je za

psihologiju naglasak na strani pojedinačnog subjekta, dok je za duhovnu znanost naglašena objektivna strana. »Ona ispituje 1. doživljaje, koji proizlaze iz upletenosti subjekta u transsubjektivno i kolektivno; 2. akte : doživljaje, koji su kritičko-objektivnoj duhovnoj zakonitosti primjereni ili se od nje odvajaju.« (111) Psihologija mora da uvijek bude u uskoj vezi s objektivnom duhovnom znanosti u dva smisla: kao historijski-opisnom i kao kritički-normativnom. »Zato govorimo izričito o duhoznanstvenoj psihologiji.« (112) Tradicionalna psihologija drukčije »objektivno« fundira duševne procese; ona ih koordinira prirodoznanstvenim spoznajama (koje su samo jedan oblik duhovne objektivacije) ne samo obzirom na ovisnost tih procesa o prirodnim — fiziološkim i fizikalnim — procesima, nego i u izgradnji pojmova, stvarajući psihologiju »elemenata«. Toj psihologiji suprotstavlja Spranger »strukturnu« psihologiju. »Duhoznanstveno mišljenje ne vraća se redovito na zadnje elemente, koji se daju razlikovati, nego ostaje u jednom višem pojmovnom sloju (Begriffschicht) te uzima unutrašnji proces kao jednu smislenu određenu cjelinu, koja jednoj duhovnoj općoj situaciji (Gesamtsituation) pripada i iz nje crpe svoj smisao.« (113) Znanstvena je granica psihologije elementa razorenje smislene suvislosti duševnog te se daje isporučiti s vivisekcijom. (114) Duhovni unutarjni svijet ne da se iz elemenata sagraditi kao neko tijelo iz materijalnih čestica. »Cjelina je ovdje prvo, a analiza ima smisla i važi, u koliko se nadene elemente i momente na cjelini zamišlja.« (115) Osebnost je duševnog totaliteta da on pokazuje smislenu suvislost, odnosno vrijednost. Tu vrijednost ne smijemo shvatiti kao isključivo biološku — kao upravljenost na održanje individua i vrste; u historijskom životu ostvarene su vrednote nadindividualne naravi (duhovni život, objektivna kultura), a te opet upućuju na neki normativni duh — ideju, kako se ima vrednovati — te je duševni život i na njim upravljen.« U koliko mi naš interes upravljamo samo na normativne vrijednosne zakonitosti i normi primjerene duhovne vrijednosne tvorbe bavimo se općom duhovnom znanosti ili općom kulturnom etikom. A u koliko se obaziremo na odvajanja (Abweichungen) od norma u pojedinačnoj svijesti i u historijski danom duhovnom životu, bavimo se duhoznanstvenom psihologijom. (116) Psihologija je, istina, opisna (beschreibende) i razumijevajuća (verstehende), a ne normativna znanost, ali ona nije moguća bez poznavanja normi primjerenog (Normgemässen) i kritično-objektivnog. Dok prirodoznanstvena psihologija pretpostavlja fiziologijsko i fizikalno znanje, duhoznanstvena psihologija pretpostavlja znanje o duhovnim objektivacijama.« Duhoznanstvena psihologija polazi od cjeline duševne strukture. Pod strukturom mislimo suvislost djelovanja (Leistungszusammenhang). Pod djelovanjem ostvarenje objektivno vrijednosnoga (Wertgemässen). (117) »Odnos pojedinačne strukture uopće prema strukturi objektivnog i normativnog duha bio bi predmet opće duhoznanstvene psihologije. Tipovi pojedinih struktura, u kojima se izražava po jedna strana objektivnog i normativnog duha, pripadaju području diferencijalne duhoznanstvene psihologije. (118) U duševnom životu razlikuje Spranger akte i doživljaje. »Pod duhovnim aktom razumijevam neku iz različitih duševnih funkcija strukturno ispletenu djelatnost jastva, kojim ono iznosi neki duhovni čin nadindividualnog smisla« (119) (sud. ljubav). »Doživljaj« je prema aktu

kao davaocu smisla receptivan, smisao ispunjavajuće držanje (sinnerfühlendes Verhalten) u njemu dohvaćamo historički danu duhovnu tvorbu prevodeći je takoreći u aktualna duševna stanja našeg »ja«.

Slične misli razvija i Rickert, koji duhoznanstveno određenje predmeta psihologije postulira uglavnom za »više« oblasti duševnog života opravdavajući ujedno mogućnost »čiste« psihologije kao nauke, koja apstrahirajući od smisla ispitrje golu opstojnost psihičkih fakata. »Smijemo tvrditi, da fizički i psihički objekt iskonski (ursprünglich) time za nas bivaju od interesa, što mi s njima povezujemo misli na neki čin, koji smjera nad njihovo golo postojanje... Oni time dobivaju značenje ili s m i s a o, koji u toliko ne pripada njima samima, ukoliko postoji samo obzirom na 'drugo'.« (120) Razlika između postojanja slobodnog od smisla (sinnfreies Dasein) i smislenog čina (sinnvolle Leistung) je važna, jer postoje znanosti, koje se principijelno ograničuju na to, da ispituju postojanje (Dasein) svojih objekata (na pr. fizika). Ali već u prirodnim naukama ima ih takvih, koje sebi ne postavljaju isključivo tu zadaću. Kad biologija na pr. promatra živo biće kao o r g a n i z a m, to već ovaj najširi pojam nije čisti opstojnosni pojam (Daseinsbegriff). Za psihologiju može se reći, da su »možda svi pojmovi psihičnoga i s k o n s k i pojmovi čina (Leistungsbegriffe).« (121) Naš je duševni život uvijek vladan nekim svrhama i mislima na čine. Cjelina toga života stapa se za nas u jedno jedinstvo, koje se može nazvati i »organskim« (po analogiji tjelesnim organizmima). Rickert dapače drži, da pojam organskoga ima vjerojatno svoje podrijetlo u suvislosti čina (Leistungszusammenhang) duševnog života te se odatle p r e n o s i na tijelo. (112) I r a z l i k e, koje mi postavljamo među raznim psihičkim procesima su iskonski uvjetovane razlikama čina i značenja, koje uslijed toga u sebi nose. »Moguća bi zato bila jedna znanost o duševnom životu, kojoj je čitava struktura ovisna o osobnosti i raznolikosti činā o kojima mislimo da se duševnim životom izvršavaju, te čiji bi podaci tako sadržavali ne samo konstatacije o postojanju (Daseinsfeststellungen) nego i nad njima, ispeta smisaona tumačenja (Sinndeutungen). (123) »Rickert dakako dopušta i mogućnost takve psihologije, koja apstrahira od smisla i značenja te duševnu realnost istražuje kao golu opstojnost, kao što fizika ispituje materijalne procese. Time se istina »jedinstvo« duševnog života lomi; ali zar prirodna znanost — pita Rickert — ne razara atomiziranjem neposrednu zazbiljnost imanentnih objekata, a ipak se ne smije zato smatrati znanstveno neopravdanom. (124) Takvom (opstojnosnom) načinu promatranja mogla bi se prema Rickertu u općoj psihologiji dodijeliti vrlo velika uloga, ali on ima svoje granice, kad se radi o p o s e b n i m područjima duševnog života, kao na pr. o sudu. Izdvoje li se naime sudovi kao neki poseban razred psihičkih procesa iz ostalih time, što se kaže, da su oni »istiniti« ili da sadrže spoznaju, onda su oni time karakterizirani kao čisti čimbeni pojmovi (Leistungsbegriffe) i pridijeljen im je smisao. Tim je prevladana »čista« psihologija kao nauka o duševno zazbiljnom (sachlich Wirklichem). (125)

Bergsonove misli o psihičnome stoje takoreći postrance od svih do sada prikazanih određenja predmeta psihologije, i ako imaju s nekima od njih mnogo dodirnih tačaka te i ako su mnoga od tih određenja inspirirana upravo Bergsonovim mislima. Bergsonu nije do toga da kritički odredi znanstveni opseg predmeta psihologije: niemu uopće nije do izmjere logičkih dimenzija i sistematike; on bi htio da što neposrednije, što slobodnije oslika i dočara konkretnu realnost psihičkog života. Pođemo li od »ja« to prema Bergsonu možemo razlikovati dva glavna njegova aspekta. Jedno je »ja« »čisto, određeno, ali neosobno«, a drugo »neodređeno, neizmerno pokretno i neizrazivo«, ali mnogo dublje i originalnije. Prvo »površno ja« (le »moi« superficiel) složeno je od određenih stanja, nepokretnih ideja, koje naš duh uvijek nalazi identičnima. Te su ideje mrtvog, pasivnog, općenosnog karaktera odraz praktičnog, socijalnog života, strane bivstvu duha, upućene na akciju. One se slažu jedna do druge (juxtaposent) ne prožimajući se, ustrajući u svom logičkom identitetu. One predstavljaju svijest, koja se razvila u inteligenciju. Inteligencija je za Bergsona instrument akcije. »Naša inteligencija u užem smislu riječi određena je da osigura potpuno smještenje (insertion) našeg tijela u njegovu sredinu: . . . Ona se osjeća kod kuće, kad je pustimo među inertne objekte, osobito među čvrsta tijela (les solides). . . Naši pojmovi su bili oblikovani po slici čvrstih tjelesa. Naša logika je ponajviše logika čvrstih tjelesa.« (126) Glavni je instrument inteligencije govor. »Mi instinktivno nastojimo da učvrstimo (solidifier) naše impresije tako da ih izrazimo, govorom. Otuda dolazi da zamjenjujemo sam osjećaj (sentiment), koji je u neprestanom nastajanju (perpetuel devenir) s njegovim vanjskim, trajnim (permanent) objektom a nada sve s riječju, koja izražava taj objekt.« (127) Nasuprot površnom »ja« inteligencije stoji »temeljno, duboko ja« (le »moi« fondamental, profond) neposrednih podataka svijesti (données immédiates de la conscience). Ti podaci odlikuju se prije svega kontinuitetom. Prividni diskontinuitet psihičkog života uvjetovan je samo diskontinuitetom naše pažnje. (128) U »dubokom ja« naša se stanja ne slažu jedno do drugoga, nego se slijevaju kao tonovi u jednoj simfoniji. Nadalje je svijet neposrednih podataka svijesti u biti pokretan; ne samo u smislu prelaza s jednog stanja na drugo, nego i u smislu stalne pretvorbe i međusobne penetracije. (129) Taj unutrašnji svijet sastoji se u »konkretnom, realnom, življenom trajanju« (durée concrète, réelle, vécue) te je kao takav protivian svijetu prostora — homogena prazne sredine. (130) Mi živimo u sukcesiji, koja nema vanjske strane (extériorité), u trajanju, kojemu se pojedini momenti razlikuju međusobno samo kvalitativno. To trajanje ne smije se zamijeniti s vremenom koje je »trajanje prebačeno u prostor«, homogeno, s dijelovima, koji su identični jedni drugima. Konkretno je trajanje heterogeno, njegovi su momenti kvalitativno različiti. Bit je psihičkog života strana kvantitetu, ona je čisti kvalitet. (131) Klasična psihologija prihvaćajući introspektivnu metodu zadržava ipak udvostručenje »ja«; ona promatra psihički život kroz sve naše »ideje« i intelektualističke predrađude. Da se upozna realnost psihičkog života, treba se s njom identificirati, ukloniti razliku između subjekta i objekta. To je zadaća intui-

icije, jednog stanja »simpatije«, kojim se unosimo u unutrašnjost predmeta, da ga upoznamo, tako naime, da se »poistovjetimo« s onim, što on ima jedinstvenoga i dosljedno neizrecivoga. Zadaća je psihologa, (koji je u isti mah i filozof), ne da »prevodi« (traduire) tu intuiciju, jer bi je govor izopačio (defigurirao), nego da je pokušava »sugerirati«. Njegov je postupak sličniji umjetničkom nego znanstvenom. (132)

Bilješke.

(1) Upozoravam, da ćemo izraz »psihično« u našim kasnijim razlaganjima bez posebnog upozorenja upotrebljavati u tome i samo u tome smislu; — (2) Isp. Münsterberg, Grundzüge d. Psychol., II A. 1918. s. 69 i d.; Ziehen, Grundlagen d. Psychol. 1915, Bd. I, s. 72; Pfänder, Einführ. in d. Psych. 1904, s. 51 i d.; — (3) Rickert, Psych. Kausalität u. psychophys. Paralellismus s. 67; — (4) Münsterberg, Grundz. d. Psych., s. 68; — (5) O. c. s. 270; — (6) Isp. Witassek, Grundlin. d. Psychol. II. A. 1923, s. 3; — (7) Münsterberg o. c. s. 76; — (8) O. c. s. 72; — (9) Takvo »ja« može da bude subjektivirajuće (subjectivierend) ili objektivirajuće (objectivierend). Po M. s obaju stanovišta (i subjekt. i objekt.) dade se istina dohvatiti i znanost izgraditi. Ali »za subjektivirajuće znanosti nije objekt, koji stoji nasuprot aktuelnome »ja« raspadnut u fizično i psihično, a za objektivirajuće je znanosti psihično isto tako predmet kao i fizično.« O. c. s. 62. Za Münsterberga psihično nipošto nije isto, što i »subjektivno« naprosto. O. c. s. 67; — (10) O. c. s. 71—72; — (11) O. c. s. 72—73; — (12) O. c. s. 73—74; — (13) O. c. s. 75; — (14) O. c. s. 86; — (15) O. c. s. 88; — (16) Ibid; — (17) O. c. s. 85; — (18) Rickert, Gegenstand der Erkenntnis, VI A., 1928, s. 107; — (19) O. c. s. 108; — (20) O. c. s. 111; — (21) O. c. s. 112; — (22) O. c. s. 114; — (23) O. c. s. 155; — (24) O. c. s. 156; — (25) Rickert, Grenzen d. naturwissenschaftl. Begriffsbildung, 1902, s. 126; — (26) Kant, Metaph. Anfangsgründe d. Naturwissensch., Hartleben A. Bd. IV, s. 357. — Isp. i Beneke, Lehrbuch d. Psychol. als Naturwissensch. II A. 1845, s. 1 i 39; — (27) Wundt, Grundriss d. Psychol. VIII A. 1907, s. 2; — (28) O. c. s. 3; — (29) O. c. s. 5; — (30) Külpe, Grundriss d. Psychol., 1893, s. 1; — (31) O. c. s. 2; — (32) Ibid; — (33) O. c. s. 4; — (34) Lipps, Grundr. d. Psychophysik, Göschen V. III. A. 1921, s. 7; (35) Fouillée, Esquisse d'une interprétation du monde, III Ed. 1923, s. 318; — (36) O. c. s. 317; — (37) Avenarius, Philosophie als Denken d. Welt gem. d. Prinz. d. kl. Kraftmass., 1876, s. 27; — (38) Vierteljahrsschrift f. wissenschaftl. Philosophie 1895, Bd. 19, s. 15; — (39) Vjsch. f. w. Ph. 1894, Bd. 18, s. 417; — (40) Vjsch. f. w. Ph. 1894, Bd. 18, s. 418. — (41) Vjsch. f. w. Ph. 1895, Bd. 19, s. 16; — (42) Mach, Analyse der Empfindungen, VI A. 1911, s. 5; — (43) O. c. s. 7—8; — (44) O. c. s. 11; — (45) O. c. s. 14; — (46) O. c. s. 14; — (47) O. c. s. 14; — (48) Ziehen, Grundlagen d. Psychol., 1915, Bd. I, s. 4 i d.; — (49) O. c. s. 8 i d.; — (50) O. c. s. 22 i d.; — (51) O. c. s. 31; — (52) O. c. s. 68; — (53) O. c. s. 44; — (54) Russel, Analyse d. Geistes, 1927, s. 124; — (55) O. c. s. 126—127; — (56) O. c. s. 379; — (57) Ibid; — (58) O. c. s. 379—380; — (59) O. c. s. 384; — (60) O. c. s. 386; — (61) O. c. s. 368; — (62) O. c. s. 385; — (63) Bechterew, Objektive Psychologie. 1913, Vorwort; — (64) O. c. s. 4; — (65) O. c. s. 8; — (66) O. c. s. 10; — (67) Psihorefleksologija obuhvata i psihički život životinja: isp. o. c. s. 5, s. 14 itd.; — (68) O. c. s. 8 i d.; — (69) O. c. s. 14; — (70) O. c. s. 40; — (71) O. c. s. 43; — (72) O. c. s. 16; — (73) O. c. s. 8; — (74) Isp. još Pawlow, Die höchste Nerventätigkeit von Tieren, 1926; — (75) Watson, Behaviorismus, 1930, Vorwort; — (76) O. c. s. 19; — (77) O. c. s. 24; — (78) O. c. s. 25; — (79) O. c. s. 32; — (80) O. c. s. 39; — (81) O. c. s. 53; — (82) O. c. s. 51 i d.; — (83) Isp. još: Thorndike, Animal Intelligence, 1911; — (84) Natorp, Allg. Psychologie

II A. 1910, s. 4; — (85) O. c. s. 4—5; — (86) O. c. s. 5; — (87) O. c. s. 6; — (88) Ibid; — (89) O. c. s. 8; — (90) O. c. s. 9—10; — (91) O. c. s. 10; — (92) Brentano, *Psychologie v. empir. Standpunkt*, 1874, s. 101; — (93) O. c. s. 115; — (94) O. c. s. 181; — (95) O. c. s. 260; — (96) O. c. s. 202. — Zanimivo je da Brentano samo psihičkim aktima pripisuje zazbilnost (Wirklichkeit). »Spoznaja, radost, želja postoje zazbilno (wirklich); boja, ton, toplina samo fenomenalno i intencionalno«. O. c. s. 120. — Brentanove misli o intencionalnosti (»intencionalnom doživljaju«) razvio je u svojoj fenomenologiji Husserl. Isp. Log. Untersuch. II A. 1913, Bd. II. — Srodno je Brentanovu razlikovanju akta i sadržaja razlikovanje »doživljaja« i »psihičkih funkcija« kod Stumpfa. Isp. Erscheinungen u. psych. Funktionen, 1907; — (97) Driesch, Grundprobl. d. Psychol. u. i. Krisis in d. Gegenwart, 1926, s. 6; — (98) O. c. s. 53; — (99) O. c. s. 34; — (100) O. c. s. 35; — (101) O. c. s. 54; — (102) O. c. s. 56; — (103) O. c. s. 54; — (104) O. c. s. 53; — (105) Ibid; — (106) O. c. s. 57—58; — (107) »Ideen über eine beschreibende u. zergliedernde Psychol.«, Sitzungsberichte d. preuss. Akad. d. Vissenschaft, 1894. — Dilthey kritikuje tradicionalnu psihologiju poglavito obzirom na njenu metodu »tumačenja« (»erklärende Psychologie«), koja postupa sintentički-konstruktivno, nastojeći kauzalno izvesti psihičke pojave iz ograničenog broja analitički dobivenih elemenata. Psihologiji, koja tumači suprostavlja Dilthey svoju psihologiju, koja svršno »razumijeva« (»verstehende Psychologie«) pojedine psihičke doživljaje iz suvisle celine (strukture), u kojoj su oni uvijek dani. Diltheyeve misli su prvi sistematski pokušaj, da se psihologija istrgne iz ovisnosti o prirodoznanstvenoj metodici i približi metodičkom postupku duhovnih znanosti. — Isp. još Erisman, Die Eigenart des Geistigen, 1924; — (108) Spranger, Lebensformen, II A. 1921, s. 5; — (109) Ibid; — (110) Ibid; — (111) O. c. s. 7; — (112) Ibid; — (113) O. c. s. 11; — (114) O. c. s. 12; — (115) Ibid; — (116) O. c. s. 17; — (117) O. c. s. 18; — (118) O. c. s. 20; — (119) O. c. s. 21; — (120) Rickert, Gegenstand d. Erkenntnis, VI A. 1928, s. 157; (121) O. c. s. 158; — (122) O. c. s. 158—159; — (123) O. c. s. 159; — (124) Ibid; — (125) O. c. s. 160; — (126) Bergson, Evolution créatrice, 1907, Introduction; — (127) Bergson, Essai sur les données immédiates de la conscience, 1899, s. 99; — (128) Evol. cr. s. 3; — (129) O. c. s. 2; — (130) Dom. imméd. s. 72; — (131) O. c. s. I, s. 104; — (132) O. c. s. 124 i d. — Dijelom vitalističkom (Driesch), a dijelom duhoznanstvenom i iracionalističkom shvaćanju psihičnoga približavaju se »psihologija života« Müller-Freienfelsa, »personalistička psihologija« Sterna, »individualna psihologija« Adlera te »psihoanaliza« Freuda.
